

QARAQALPAQ TILINDE BOLÍMLÍ HÁM BOLÍMSÍZ GÁPLERDÍN STILLIK ÓZGESHELİKLERİ

Demegenova Bibiajar Bekmuratovna

Qaraqalpaqstan Respublikası Shomanay rayonlıq

MSH hám MBBne qaraslı 16-sanlı mektep

Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı pání oqıtıwshısı

Annotaciya: Bul maqalada qaraqalpaq tilindegi bolımlı hám bolımsız gápler, olardıń grammatikalıq, stillik ózgeshelikleri, tilimizde qollanıw sheńberi haqqında ilimiy kózqarastan sóz etilgen.

Tayanış túsinikler: Bolımlı gápler, bolımsız gápler, biykarlaw, tastıyıqlaw, ekspressivlik, stilistika.

Til – bul qarım-qatnas jasawdın tiykarǵı quralı bolsa, bul qarım-qatnas gáp arqalı ámelge

asırıladı. Biziń pútin bir oy-pikirimizdi bildiretuǵın gápler dúzilisi hám mazmunı boyınsha hár

qıylı bolıp keledi. Gáptiń belgili bir mazmun ańlatıwı haqıyqatlıqqa tikkeley baylanıslı. Ol is

háreketti ya tastıyıqlap, ya biykarlap keledi. Usınday ózgesheligine baylanıslı gápler bolımlı hám

bolımsız gápler bolıp ekige bólinedi. Bolımlı gápler mazmunı jaǵınan qanday da qubılıs, waqıya

yamasa turmıstaǵı shınlıqqa baylanıslı hám basqa da nárseler haqqında tastıyıqlap, maqullap

keledi. Onıń ózine tán arnawlı kórsetkishi bolmaydı. Bolımsız gápler mazmunı jaǵınan birer

nárse, waqıya haqqında bolımsızlıq máni bildirip, biykarlap keledi. Bolımsız gápler hár qıylı

grammatikalıq kórsetkishlerdiń birewiniń zárúrli túrde qatnasınan dúziledi.

Bolımlı hám bolımsız gápler pikirdi ótkirlestirip beriwi jaǵınan ayrıqsha stillik ózgeshelikke

iye. Mısalı: - Taǵı qıypaqlap kiyatırǵanıń ne, sen meni jıllı sóz benen aldastıraman dep turmısań,

aldastırıp bolıpsań. Bunda gáptiń mazmunın “Meni aldastıra almaysań” dep bergenge qaraǵanda

pikir jáne de ótkir, tásirsheń etip berilgen. Sonday-aq, bayanlawıshı eki bolımsız forma arqalı

bildirilgen gáplerdegi mazmun kúshli ekspressivlikti payda etedi. Mısalı: Mashinanıń buzılǵan

jerin tappay da, júrgizbey de qoymaydı. (tabadı, júrgizedi) Demek, bolımlı hám bolımsız gáplerdiń

bunday stillik ózgesheligin izertlew, hár tárepleme úyreniw talap etiledi.

Tilimizde ayırım gápler sırtqı forması jaǵınan bolımsız gáplerge uqsap turadı.

Biraq mazmunı

jaǵınan olar bolımsız gápti bildirmeydi, al bolımlı gápti ańlatadı. Bunday gápler stillik jaqtan

sıpayı túrde ayılǵan bolımlı gáptiń ayrıqsha bir túrin quraydı.

Mısalı: Qolınan kelmeyjaq nársesi joq, bel-ketpen de saplaydı, toqtap qalǵan traktoriń ba,

mashinań ba buzılǵan jerin tappay da, júrgizbey de qoymaydı. Kórmey ketiwge hújdanım

barmadı. Soǵan qaraǵanda barmay adam qalmas. Degen menen bul gáp jaqpay qalǵan joq. (Sh.

Seytov)

Bolimlı gáplerdiń bul túrinde bayanlawısh quramında eki bolımsız kórsetkish qatar kelip,

aldıńǵısınıń bolımsızlıqtı bildiriwin keyingisi biykarlaydı hám nátiyjede bolımlı mazmunǵa iye

boladı. Bunday bolımlı gáppler ádettegi bolımlı gápplerge salıstırǵanda ekspressivlik ózgeshelikke

iye. Sonlıqtan da bolımlı gápplerdiń bunday túrleri ádebiy tilde kórkem sóz sheberleri tárepinen

ustalıq penen paydalanıladı hám shıǵarma tiliniń kórkemligin, tásirsheńligin arttıradı.

Bolımsızlıq formaları arqalı tastıyıqlaw mazmunınıń bildiriliwi úsh túrli formada ámelge

asırıladı:

1. Eki bolımsızlıq forması arqalı. Mısalı: Meniń dawısım jaǵımlı, aqır, uyqılatpay da

qoymaydı. Bazarǵa kelmeytuǵın adamnıń ózi joq. (Sh.Seytov)

2. Ritorikalıq soraw hám úndew gáppler arqalı. Mısalı: Qus eti kimge jaqqaydı?

(T.Qayıpbergenov) Siziń úyińizdi Nókiste bilmeytuǵın adam bar ma! (Sh.Seytov)

3. Intonaciya arqalı. Mısalı: - Ayap otırmısań?! – Ayamay ne qılasań... (Sh.Seytov)

Tilimizde sirtqı forması jaǵınan grammatikalıq kórsetkishlersiz de bolımsız gáppler dúziledi.

Bunday bolımsız gáppler ritorikalıq soraw gáppler, úndew gáppler hám intonaciya arqalı bildiriledi.

Mısalı: Bizde ne gúna qaldı? (K.Sultanov) Endi ókinedi, ókingen menen paydası ne! (Sh.Seytov)

- Pitpey me onda? – Men ne dep turman? (Sh.Seytov)

Grammatikalıq kórsetkishsiz bolımsız gápler grammatikalıq kórsetkishli bolımsız gáplerden

stillik jaqtan ayırılıp turadı. Yaǵnıy, grammatikalıq kórsetkishsiz bolımsız gápler ádettegi bolımsız

gáplerge salıstırǵanda ózindegi ekspressivlik hám emocionallıq mániler menen ajıratılıp turadı.

Bunday jaǵdayda bolımsız gápler arasındagı sinonimiyanı bayqawǵa boladı.

Mısalı: Gúwanıń kimgе keregi bar?! (Sh.Seytov) – Gúwanıń hesh kimgе keregi joq. Jası

úlden jası kishige urıssa nesi ayıp? (Sh.Seytov) – Jası úlkenniń jası kishige urısıwı ayıp emes.

Bunday sinonimiyalıq qatnaslar bolımlı gápler arasında da ushırasadı.

Mısalı: Bulardıń bilmesi bar ma? (Sh.Seytov) – Bular hámмесin bileди. Naysaptı gúm qılмай

tınbaspan. (T.Qayıpbergenov) – Naysaptı gúm qıламан.

Tilimizde eki bolımsızlıq formaları arqalı yamasa ritorikalıq soraw gáp forması arqalı dúzilgen

bolımlı gáplerdiń sońında ádettegi bolımlı gáp te qollanılıp keliwi múmkin.

Mısalı: Ata-anaları olardıń arasındagı kúnnen-kúnge kúsheyip baratırǵan qatnasıqlardı,

súyispenshilik sezimlerin sezbey qalǵan joq, sezdi. (Sh.Seytov)

Soday-aq, bolımsızlıq formalarısız dúzilgen bolımsız gáplerdiń sońında grammatikalıq

kórsetkishli bolımsız gáp qollanılıp keliwi múmkin.

Mısalı: Pul ne jesin onda, pulı joq. (Sh.Seytov)

Juwmaqlap aytqanda, bolımlı hám bolımsız gápler óziniń stillik ózgesheligi menen ajıralıp

turatuǵın jay gáplerdiń bir túri bolıp, bunday gápler stillik jaqtan pikirdi jay bayanlaǵanǵa

qarağanda júdá tásirsheń, ótkir etip beriledi. Sonlıqtan kórkem shıǵarmalarda, awızeki sóylesiwde jiyyi qollanıladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. E.Qilichev “Uzbek tilining praktik stilistikasi” Toshkent. 1985.
2. A.Bekbergenov “Qaraqalpaq tiliniń stilistikası” Nókis. 1990.
3. “Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń grammatikası. Sóz jasalıw hám morfologiya” Nókis.1994.
4. “Házirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis” Nókis.1996.